

наукових праць Уманського національного університету садівництва. – 2009. – Випуск 71 (частина 2 – економіка). – Режим доступу до журн. – <http://udau.edu.ua/library.php?pid=1497>.

4. Бондар С. І. Розвиток соціальної інфраструктури села в ринкових умовах: автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук : спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК» / Бондар С. І. – Харків, 2005. – 19 с.

5. Статистичний щорічник Вінниччини 2008. – Головне управління статистики у Вінницькій області. – Вінниця, 2009 р. – 632 с.

Summary

Modern conditions and perspectives of social-productive infrastructure development in rural areas / Tokarchyk D.M.

The analysis of the level of development of social and production infrastructure of Vinnitsa region for the determination of existing problems of the provision of social services to population is given in the article.

Key words: social sphere, social infrastructure, production infrastructure.

УДК: 336.02:930.2 (470+571)

Ю. В. Котик, ст. викладач
Вінницький національний аграрний університет

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлюється соціальний напрям податкової політики у Російській імперії на початку ХХ століття.

Ключові слова: податки, бюджет, податкова культура, російська буржуазія, соціальний компроміс.

Вступ. Питання доходів бюджету царської Росії на початку ХХ ст. залишається актуальним і сьогодні на пострадянському просторі. Адже нині на хвилі економічної нестабільності незалежної України поглиблюється процес нееквівалентного розподілу національного багатства між стратами, стрімко зростає майнове розшарування.

Соціальний напрям податкової політики у Російській імперії на початку ХХ століття розглядали у своїх численних доробках тогочасні державні та політичні діячі, відомі економісти С.Вітте, А.Шингарьов, В.Денісов, С.Хрульов, Л.Бух, І.Гінзін. Назване питання досліджували у радянську добу А.Ванштейн, Г.Фіск, Г.Болдирєв. Йому відводять належне місце за доби незалежності України у своїх статтях Н.Хмельовський, А.Анфімов, у монографіях Е.Лартикан, Н.Кучерявенко, однак і досі воно потребує поглибленого висвітлення.

Постановка завдання. Щоб віднайти відповідь на порушене питання, ми розглянемо спроби реформування та перетворення податків із виключно фіскального інструмента на ефективний регулятор економічних і вкрай загострених соціальних процесів у тогочасній Росії.

На перший погляд здається, що фінансово-економічне становище Російської імперії напередодні Першої світової війни було стабільним, про що, зокрема, свідчить стан бюджету. Адже, середньорічне його зростання у 1892-1903 роках на 10, 5% та у 1903-1912 роках на 5%, незважаючи на економічну кризу 1903-1904 років, мільярдні асигнування на російсько-японську війну, зменшення податкових надходжень унаслідок згортання виробництва та численних локаутів під час революції 1905-1907 років, економічного спаду 1907-1908 років, ставало приводом для оптимістичного погляду у майбутнє. І понад те, новий економічний підйом 1909-1913 років, який мав показники зростання промисловості у 1,5 рази, внутрішнього торговельного обороту в 1,5 рази та завершився тим, що Росія за експортом товарів посідала друге місце у світі після США, за обсягами промислового розвитку – п'яте [1, с. 547], мав логічне відображення в останньому довоєнному профіцитному бюджеті (дохід – 3452,5 млн. крб., витрати – 3382,9 млн. крб.) [2], накопиченому золотому запасі у 1,2 тис т [3, с. 212]. Уряд відмовився від займів.

Отримання таких економічних показників та бюджетних ресурсів було можливим, передусім, завдяки успіхам у податковій політиці, досягнення яких невід'ємно пов'язане з іменами талановитих міністрів фінансів Російської імперії кінця ХІХ початку ХХ століть – М.Х. Бунге (1881-1870 рр.), що раніше працював професором політичної економії та статистики у Київському університеті, та С.Ю. Вітте (1892-1903 рр.), кар'єра якого стрімко злетіла протягом 13 років від керівника відділу експлуатації в управлінні Південно-Західних залізничних доріг до першої особи у справах фінансів Росії.

За часів М.Х. Бунге було скасовано подушну подать – кричущий пережиток феодалізму, знижено викупні платежі, з одночасним підсиленням податкового тиску в галузі промисловості. Водночас було підвищено непрямі

податки, зроблено кроки до накопичення золотовалютних резервів у Державному банку [4, с. 32].

Продовжуючи реформи попередника, С.Ю. Вітте ввів нові податки та збільшив надходження від прямих: квартирного, податку з міської нерухомості, збору з торговельних капіталів та, головним чином, від уведеного у 1898 році промислового податку, який був окладним і, що важливо, прогресивним: із селян знято непосильні, невизначені борги за викупними платежами. Митний дохід зріс на 97%, доходи від державних залізничних доріг збільшилися у 4 рази, а від горілчаної монополії прибуток становив до 200 млн. крб. на рік. Дохідна частина бюджету зросла з 965 303 066 крб. у 1892 р. до 2 071 667 472 крб. у 1903 р., тобто на 114, 5%. А після успішної грошової реформи 1895-1897 рр., наслідком якої стала вільна конвертація російського карбованця, Вітте напише, що це дало змогу Росії посісти належне місце у фінансовому ряду поруч з іншими великими державами [5, с. 2].

Однак фінансово-економічна стабільність держави визначається не стільки за кількістю запасів золота, ресурсами скарбниці та рейтингом з видобутку і продажу сировини і вироблених товарів, скільки за показником добробуту народу, основу якого (у становому розумінні) в тогочасній Російській імперії становили селяни. Макроекономічні показники були наслідком такого ж швидкого зростання доходів та платоспроможності 80% населення Росії. Тому, у 1912 році членом Державної Ради В.І. Денисовим було слушно порушено питання про відповідність тогочасного зростання податків до збільшення доходів оподатковуваних елементів [6, с. 582].

У кінці XIX ст. податкова система Російської держави базувалася на трьох основних податках: подушному, що становив 11,82% податкових надходжень, винній монополії – 47,4%, митних зборах – 20% – усе це разом становило 78,86% усієї суми податкових надходжень [2, с. 582]. Таке співвідношення податкових надходжень до бюджету не зазнавало істотних змін до Першої світової війни. Отже, дохідна частина державного бюджету будувалася переважно на непрямих податках, які, наприклад, у 1907 році становили 51,8% усього бюджетного доходу (21,7% непрямих податків і 30,1% – від винної монополії) [7, с. 116], а у 1911 році – 76,8% бюджетного доходу [7, 118]. Звичайно, все це ставало важкою ношею для економічно та політично незахищених селян, яких у соціальній структурі російського суспільства нараховувалося понад 80% [2, с. 582]. Лише впродовж 1907-1914 рр. із селянських кишень було сплачено 5 млрд. крб. непрямих податків [2, с. 582]. За підрахунками Г. Дементьєва, у 1913 році непрямі податки, у тому числі збори з напоїв (пиво, виноградне вино), становили 4 крб. 51 коп. на душу населення [8, с. 156-159].

Слід зауважити, що дія прямого податку є більш відчутною для платника, ніж непрямого, коли ціна на товар і податок становлять єдине ціле. Тому селянин, який купував горілку (російський довоєнний бюджет справедливо називали „п’яним”, оскільки горілчана монополія відіграла у ньому вагомую роль) з нагоди сімейного свята, щонайменше думав про те, що він водночас сплачує який-небудь податок (лише у 1913 році витрати населення на горілку становили 5 крб. 32 коп. на душу населення) [9, с. 118]. Щодо прямих податків, то крім того, що вони були реальними, тобто оподатковували окрему річ, а не весь дохід платника, характеризувалися низькою продуктивністю (протягом 1907-1914 рр. зросли лише на 30%), мали ще й розкладний та класовий характер [5, с. 4]. Скасування подушної податі у 1885 році, відміна стягнення недоїмок за викупними платежами, а також ліквідація їх під тиском революційних подій 1905-1907 років – усе це не зменшило тиск прямих податків на селянський бюджет. У 1912 році державні і місцеві прямі податки нараховували 1 крб. 80 коп. на душу населення, що становило 17,6% до чистого доходу селянського господарства [5, с. 6].

З огляду на офіційні дані міністра фінансів Росії, у 1912 році на душу населення у середньому припадало 10 крб. 84 коп. прямих та непрямих податків [1, с. 555]. Отже, взявши за приклад селянську сім’ю з 5 осіб, ми матимемо суму 54 крб. 20 коп. Якщо ж додати земські податки та мирські платежі, то загальна сума платежів становитиме 66 крб. 90 коп.

Ураховуючи дані за 1906-1910 роки, на основі матеріалів оцінки селянських земель у центральних і малоросійських губерніях (Харківській, Чернігівській, Полтавській), за селянського трьохпільля середня дохідність трьох та п’яти десятин визначалася таким чином [1, с. 554]:

	На 3-х десятинах	На 5-ти десятинах
Валовий дохід	47 крб.	100 крб.
Витрати	20 крб.	40 крб.
Чистий дохід	27 крб.	60 крб.

Неважко підрахувати, що чистий земельний дохід селянської сім’ї з п’яти душ, яка мала 3 десятини, не покривав і 40% від податкових зобов’язань, а володіння 5 десятинами давало можливість лише на 90% розрахуватись з податковими боргами. Такі реалії життя змушували працездатне чоловіче населення шукати заробіток деінде – у заможних односельчан або в місті. Саме тому селяни, щоб сплатити податки та викупні платежі повністю, навіть в урожайні роки продавали хліб. А отже, для селянського столу житній хліб із сивцем та висівками не був за дивину. Російський селянин у 1906 р. міг собі дозволити витрати на продукти харчування лише на суму 20 крб.44 коп. на рік, тоді як англійський – 101 крб. 25 коп [5, с. 4].

Понад те, враховуючи природне зростання кількості населення, селянський наділ з кінця XIX ст. зменшився із 3,5 десятини до 2,6 десятини на душу. У 1905 році 53,5 млн. селян мали у власності наділ від 1 до 1,75 десятини. За таких обставин селяни були змушені орендувати землю в поміщиків та буржуазії, віддаючи за це 81% чистого прибутку з десятини [10, с. 36], що становило в середньому 3 крб. 74 коп. з душі. Отже, цілком логічними були висновки з численних досліджень, які проводили земства на початку XX ст.: „напруження існуючих податкових сил досягло найвищої межі, і подальший форсований ріст оподаткування не може не позначитися на правильному зростанні і розвитку народного господарства”; „збільшити обкладання існуючих на цей час ресурсів селян неможливо” [11, с. 72]. Проте з метою створення джерел фінансування капіталістичної індустріалізації Російської імперії стрімко зростав експорт продуктів харчування. Він досягався позаекономічними, податковими та рентними методами на селі, що породжувало злидні та періодично голод. Доказом подібного стану речей слугують слова, написані С.Ю. Вітте ще у 1898 році в листі до імператора Миколи II: „Ваша величність має 130 млн. підданих. Із них лише половина живе, а інша животіє. Наш бюджет до звільнення селян становив 350 млн. крб., а звільнення дало можливість довести його до 1.400 млн. крб. Однак уже тепер труднощі оподаткування даються взнаки... Чому ж у нас така податкова спроможність? Головним чином, через невлаштованість селян” [2, с. 511].

Згідно з Кривою Лафера, ефективність наповнення державного бюджету за рахунок податкових надходжень знижується за умов підвищення податкового навантаження понад 30%, що зумовлюється зменшенням обсягів діяльності платника, ухилянням від оподаткування. Податковий тягар селянського господарства у Російській імперії на початку XX ст. іноді сягав до 100% його доходів. За умов, що склалися, нагальною була потреба у докорінній фінансовій реформі, збільшенні питомої ваги прямих податків за рахунок уведення прибуткового податку на основі прогресивного оподаткування всіх верств і класів, готовність політичної та економічної еліти Російської імперії вирішити це завдання.

Відомо, що кожна цивілізована країна пережила той час, коли її населення поділялося на податні та неподатні стани. У Російській імперії до 1887 року селяни, як податний стан, зазнавали всіх труднощів подушного оподаткування, водночас інші верстви населення були або звільнені від нього, або його не відчували.

Подібне ставлення панівних класів до податкових зобов'язань могло змінитися лише з піднесенням громадянської самосвідомості до належного рівня. За приклад може слугувати Англія – країна, яка ніколи не мала уявлення

про неподатні стани. Адже тоді, коли задоволення дедалі більших державних потреб за рахунок малозабезпечених верств населення стає неможливим, привілейовані класи спочатку розділяли, а у важкі хвилини життя переймали на себе податковий тягар.

У Росії перші обережні спроби у цьому напрямі було здійснено ще у 1812 році, коли ввели процентний збір із поміщицьких маєтків, та у 1867 році – тоді було створено проект прибуткового податку, в основу якого були покладені подвірний та поземельний податки [8, с. 174-175]. Проте лише за часів М.Х.Бунге розпочалося кардинальне реформування оподаткування у соціальному напрямі, починаючи з торговельно-промислової діяльності [8, с. 182]. До кінця ХІХ століття зросли ставки практично всіх прямих податків, було введено промисловий податок, однак навіть такий кваліфікований і впевнений у своїх силах державний діяч, як С.Ю. Вітте не наважився втілити в життя засади прибуткового податку, оподаткувавши всі джерела, а не окремі, [8, с. 187] хоча відверто підкреслював, що прибутковий податок відповідає принципу спільності, оскільки до його платежу залучаються всі громадяни, які отримують дохід [2, с. 548].

Наступний крок до впровадження прибуткового податку, власне його розробка, був спричинений великими витратами держави на війну з Японією, революційними подіями 1905-1907 рр. та низкою неврожайних років початку ХХ століття. Існуючу систему зборів і податків було визнано незадовільною. У 1905 році при міністерстві фінансів задля обговорення прийнятих Державною Радою побажань щодо введення прибуткового податку було створено особливу комісію під керівництвом Н. Кутлера [8, с. 164-165] (у майбутньому „батька” грошової реформи 1922-1924 років в СРСР, підпис якого стояв на перших радянських червінцях), однак дискусії і суперечки тривали до 1907 року. Проект прибуткового податку було внесено на розгляд Державної Думи другого скликання, а після її розпуску – Думи третього скликання. Згаданий проект був детально обговорений у новоствореній комісії з цього питання, але зустрів нездоланий опір більшості капіталістів та великоземельних власників, на яких повинен був лягти основний тягар нового податку [12, с. 55]. І це тоді, коли зі 146 документів Селянського Союзу, 458 наказів і 600 петицій до ІІ Думи, 84% містили вимоги селян щодо негайного введення прогресивного прибуткового податку [12, с. 58]. Та зазначене питання так і не вирішили – його перенесли на розгляд Думи четвертого скликання. Остаточно проект прийняли 28 серпня 1915 року, коли вже більше року точилася І Світова війна, проте процедура його розгляду в Державній Раді тривала до 14 березня 1916 року. І лише 6 квітня 1916 року проект набув чинності закону [12], а характер соціально-справедливого отримав після зміни ставок податку, прийнятих 12

червня 1917 року Тимчасовим урядом. Однак у ті буремні часи це було радше декларацією ніж законом.

Прибутковий податок недарма називають „дитиною війни”, оскільки складне фінансове становище, надзвичайний дефіцит державних ресурсів – це ті обставини, за яких він виникає в тій чи іншій країні. З іншого боку, війна є не найкращим часом для реформ. Логічно, що падіння валового національного доходу призвело до зменшення податкових надходжень до державної скарбниці. Знаючи, що новий податок може дати кошти державному казначейству лише через доволі тривалий проміжок часу, з огляду на процедуру його нарахування і збору, не наважуючись збільшити оподаткування заможних верств населення, уряд Росії у пошуках джерел покриття зростаючих витрат пішов шляхом надбавок до існуючих податків, заміни горілчаної монополії іншими, що дало провальні результати для бюджету. Та найзгубнішим для держави був крок до зовнішніх займів і грошової емісії, що відразу позначилося на платоспроможності основної частини населення Російської імперії – селянства.

Як результат, за три роки війни доходи від податкових надходжень становили лише 9 млрд. крб., а від кредитних операцій і випуску паперових грошей – 32,7 млрд. крб. Росія мала більше 5 млрд. непокритих витрат, що позначилося на курсі російського карбованця, який на кінець лютого 1917 року упав до 56,2 коп. золотом, або на 43,8% [13, с. 92].

І навіть такі заходи, як контроль експорту, відстеження руху коштів на банківських рахунках іноземців, валютних операцій і діяльності банків, уведення тимчасових податків на телефонні апарати, збір із пасажирів, що переїжджають залізничними коліями, а також „неподаткові” заходи у 1916 році (продрозверстка із селян, малопомісних дворян), не могли запобігти фінансовій кризі, що стало однією із вагомих причин політичної нестабільності та соціальних потрясінь у 1917 році.

Складні завдання, які поставали перед податковими системами провідних країн світу, вирішувалися по-різному, але успішно лише в тих державах, де податкова політика мала чітку соціальну спрямованість.

Так, в Англії у 1909 році Ллойд-Джорджем було внесено до парламенту проект історичного бюджету щодо боротьби з бідністю. Окрім того, передбачалися законодавчі зміни у прямих податках, які набули вигляду яскраво вираженої прогресії.

У Великобританії на початку ХХ століття найвагомішу роль у наповненні бюджету відігравали прибутковий податок, уведений ще у 1798 році, та його відгалуження – податок на надприбуток. Вони дали країні 57,22% усіх податкових надходжень до бюджету під час I Світової війни, а податок на

надприбуток, що становив 25% усіх бюджетних надходжень, справедливо лягав на плечі буржуазії, яка збагачувалася на військових держзамовленнях [13, с. 192].

На особливу увагу заслуговує факт, що є характерним для заможних верств населення Англії. Отже, коли у 1915 році було введено податок на надприбуток, а податок на прибуток та інші було підвищено, депутація підприємців вимагала від прем'єр-міністра і міністра казначейства і надалі „негайного збільшення податків”, що доводило їх готовність до самообкладання та розуміння небезпеки соціальної нестабільності.

У США прибутковий податок, уведений у 1913-1914 роках, та податок на прибуток за роки війни становили 66,55% усіх податкових надходжень до бюджету, переважна частина сплати яких належала заможним класам.

На жаль, заможні верстви населення Росії не мали відповідного рівня податкової культури та не прагнули до перерозподілу національного багатства на інших засадах, жорстко протидіяли змінам у цьому напрямі. І щойно М.Х.Бунге обмовився про те, що благоустрій країни залежить не від окремих осіб, а від добробуту народу, а також спробував підвищити податки з промисловців і „прохолодно” поставився до новоутвореного дворянського банку з метою отримання поміщиками пільгових, дешевих кредитів, як його відразу було відправлено у відставку. С.Ю. Вітте не наважився піти проти волі промисловців та землевласників і ввести прибутковий податок.

А.І. Шингарьов, міністр фінансів Тимчасового уряду, підрахував, що в найуспішніший для російської економіки 1913 рік з 3452 млн. крб. державних доходів за допомогою прямих податків, що сплачувались переважно заможними людьми, отримано 272,5 млн. крб., що менше 1/13 всіх податкових надходжень. Водночас, депутат IV Державної Думи князь Святополк-Мірський у 1916 р., коли соціально-економічні протиріччя загострились до неможливого, як представник правлячих кіл цинічно заявив з думської трибуни, що прибутковий податок – це „теоретично досконалі розумові побудови” інтелігенції. Російська буржуазія до 1916 року свідомо зволікала із введенням податку на прибуток промисловців від військових поставок в армію, а після його введення спромоглася перенести термін сплати його до бюджету ще на рік. Водночас селяни з 1916 року, за планами продрозверстки, здавали хліб утричі дешевше від ринкової ціни, сумлінно сплачуючи дедалі більші податки.

Паразитарна поведінка російського поміщицтва та буржуазії у сфері отримання та перерозподілу доходів має об'єктивне пояснення: кінець XIX – початок XX століть характеризуються швидким процесом розмивання попередньої станової страти і становленням нової – соціальної, коли визначальним для громадян Російської імперії став реальний соціально-

майновий статус, а не історично складена станова приналежність. А суб'єктивним фактором цього явища є низький рівень соціально-політичної, економічної та, зокрема, податкової культури панівних класів, що має історичне коріння. На доказ зазначеного варто згадати слова С.Ю. Вітте: „Всі великі реформи Олександра II було здійснено невеликою групою дворян, хоча і всупереч більшості дворян того часу, які не відокремлюють свого блага від блага народного. На жаль, такі дворяни становлять меншість, більша ж частина дворян – дегенерати, які, окрім власних інтересів і задоволення своєї хтивості, нічого не визнають”.

З цим твердженням міністра фінансів перегукується думка видатного російського хіміка Д.І. Менделєєва, який вважав, що „селянство працю свою примножило, викупи сплачувало, а поміщики ледарювати не припиняли і до примноження виробничого капіталу, що їм дістався, зусиль не доклали”.

Своєю чергою „купецький стан, – за словами Дж. Веста, – здавна був позбавлений спілкування з освіченою публікою через свій низький культурний рівень”, до того ж зневажливо ставився до поміщицтва”[13].

Лише після російсько-японської війни та революційних подій 1905-1907 років, які дедалі більше поглибили соціально-політичну кризу у Російській імперії, молода буржуазія в особі гуртківця Рябушинського виступила із закликом щодо лібералізації суспільно-політичного й економічного життя імперії. Проте нові російські буржуа і надалі заручалися підтримкою вузького корпоративного об'єднання підприємців, нехтуючи співпрацею з представниками інших верств населення, без вирішення питання соціального компромісу з малозабезпеченими верствами – робітниками і селянами.

Висновки. Ще у XVII ст. видатний англійський економіст Томас Гоббс відзначив, що податки – це ціна, яку сплачують за суспільний мир. На жаль, заможні верстви населення Росії, під будь-яким приводом ухиляючись від оподаткування власних доходів, не прагнули збагнути, що низька платоспроможність більшості населення унеможлиблювала виконання ними податкових зобов'язань перед державою, – це стало вагомою причиною соціальної нестабільності у суспільстві. Нехтування принципом справедливості оподаткування, який, за А.Смітом, полягає у рівномірному розподілі податків між громадянами відповідно до їх доходів, призвело до міжкласової напруженості, що (на ґрунті економічної кризи та людських втрат під час I Світової війни) переросла у криваве громадянське протистояння, яке завершилося утворенням нової держави, з докорінно зміненим економічним та суспільно-політичним ладом.

Література:

- 1 Поляка Г.Б., Миронов А.Н. История мировой экономики. – М., 2006. – С. 547.
2. Кучерявенко Н.П. Курс налогового права. – Харьков, 2002. – Т.1, Ч.1.
3. Аникин А.В. Золото. – М., 1984. – С. 212.
4. Лартикан Э.Л. История экономических реформ. – Х., 1992. – С. 32.
5. Денисов В.И. О желательном направлении финансовой и экономической политики в России. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 2.
6. Лебедева В.А. Финансовое право: Санкт-Петербургского университета. – СПб., 1882. – С. 582.
7. Анфимов Д.М. Тень Столыпина над Россией // История СССР. – 1991. – №4. – С. 116 – 118.
8. Болдырев Г.И. Подходный налог на Западе и в России. – Л., 1924. – С. 156-159.
9. Ванштейн А.Л. Обложение и платежи крестьянства в довоенное и революционное время. – М., 1924. – С. 118.
10. Жвалюк В.В. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині ХІХ на початку ХХ сторіччя – К., 2001. – С. 36.
11. Витте С.Ю. Конспект лекций о Государственном хозяйстве. – СПб., 1914. – С.72.
12. Фиск Г. Финансовое положение Европы и Америки после войны. – М., 1926. – С. 55.
13. Вест Дж. // История СССР. – 1992. – № 1. – С. 192.

Summary

Tax policy social aspect of Russian Empire at the beginning of 20 th centery / Kotyk Yu.V.

Tax policy social direction of Russian Empire at the beginning of 20th centery is discribed in this article.

Key words: taxes, budget, tax culture, Russian bourgeoisie, social compromise.